

עד היכן כיבוד אב ואם? על סובייקטיביות ואובייקטיביות באשר לחובות הילדים כלפי הוריהם

ראשי פרקים

- א. הצגת הנושא
- ב. מצות כיבוד אב ואם לפי יופי דעתם
- ג. כלכלת ההורים והזנתם – משל מי?
- ד. האמנם אין מצות כיבוד אב ואם חיוב בר-אכיפה?
  1. "כל מצות עשה שמתן שכרה בצדה" – מאי משמע?
  2. מתי אין כופין על "מצות עשה שמתן שכרה בצדה"?
- ה. ההגבלות המוטלות על מצות כיבוד אב ואם וטעמיהן
  1. מצות כיבוד אב ואם – תנאי בהגדרת חובותיו של ההורה כלפי ילדו

א. הצגת הנושא

בתורה נכתבו ארבעה מקראות נורמטיביים קצרים: "כבד את אביך ואת אמך" (שמות כ, יב; דברים ה, טז) "איש אמו ואביו תיראו" (ויקרא יט, ב), "ומקלל אביו ואמו מות יומת" (שמות כא, יז), "ומכה אביו ואמו מות יומת" (שמות כא, טו). לכאורה, על אף פיזורם לארבעה, עניינם אחד: הכיבוד הוא המורא, והמורא בא מטעם הכיבוד. מכאן שהקללה הבאה לפגום בכבודם ובמוראם אסורה, ובוודאי שאסור להכותם. המעניין הוא שאף לגבי אלוהים מצווה כל אדם מישראל לכבדו, לירא מפניו ונאסר עליו לקללו, ושלושת הציוויים – אף שעניינם אחד – נאמרו במקראות שונים: "כבד את ה' מהונך"¹, "את ה' אלהיך תירא" (דברים י, ב), "איש איש כי יקלל אלהיו" (ויקרא כד, ט).

---

1. משלי ג, ט. על תקפות המקור, גם אם אינו מצוי בתורה עצמה, עיינו תוס' ברכות לב ע"א ד"ה כבד. עניין הכבוד מופיע לענ"ד באזהרת הפסוק "...לא תעשון כן לה' אלהיכם" (דברים יב, ג).

הנורמות – כיבוד אב ואם וחובת המורא מפניהם, איסור קללתם והענשת הבן המכה אותם בעונש – מקורן אחד: נחיצות הטלת מרותם של ההורים על בניהם ובנותיהם², כשם שהציוויים על כבוד ה', חובת מוראו והטלת איסור על קללתו מקורם בהשקפת המקרא על חיוב הכניעה של האדם המאמין בפני אלוהים הכל-יכול. מכאן שלפי השקפת התורה אין כיבוד ההורים וחובת הציות להם בא לשם אינטרס אגואיסטי של הקטין וטובתו, המכונה בשיטות המשפט האזרחיות כיום "עקרון טובת הילד", ממש כשם שבעיני הדת היהודית חובת קידוש השם ומצוות כיבודו ומוראו לא נועדו לטובת המאמינים דווקא. וכשם שאדם חייב להאמין באלוהים ולהידבק בדרכיו "אפילו הוא נוטל את נפשך"³ ואינו רשאי לברוח מחיוביו הדתיים לכבודו, לירא מפניו ולהימנע מלקללו, שהרי "מלוא כל הארץ כבודו", כך אין הוא רשאי להימנע מכיבוד הוריו וממוראם, מהימנעות מלקללם ומהכאתם אף אם הם בעליל אינם מתכוונים לטובתו.

שוויון זה בין חיוביו של האדם כלפי אלוהיו לבין חובתו כלפי הוריו היה נושא לדיון בין חכמי ההלכה והאגדה לדורותיהם. במיוחד בעניין הכבוד, מה משמעותו של "כיבוד אב ואם"? האם לפי מדד אובייקטיבי, כשם שכל אדם מאמין מכבד את אלוהיו, לפי מצוות ההלכה, לפי ריטואל קבוע ומקובל? או שמא לכיבוד בקנה מידה סובייקטיבי ומשתנה, לפי מה שההורים חפצים בו מעת לעת? ומה נקרא 'חפץ ההורים'? האם לפי אמת מידה אובייקטיבית, כמקובל, או שמא לפי יופי דעתם של ההורים? ובכלל, האם בשל היותם של ההורים כפופים לאלוהים מותר לבן להשתמט מלכבדם היכן שנדמה שהוריו "מחללי שבת", "מומרים לתיאבון" או "מומרים להכעיס", אף אם אין הם מורים לבנם לעשות דבר כנגד ציווי אלוהים? או שמא חייב הוא לכבדם ולעשות רצונם היכן שאין בכך משהו העלול להדיחו מקיום מצווה מן המצוות? ואולי, בגלל חומרתה, דוחה מצות כיבוד אב ואם כל מצווה אחרת הכתובה בתורה?

כמסתעף מחובת הכיבוד, שלפי משמעותה בדברי התנאים היא "במאכל ובמשתה ובכסות נקיה", עולה השאלה: האם מוטלת חובה על הבן לזון את הוריו משלו? ועד כמה? האם בשל החיוב לכבד את הוריו יותר מכבודם של שאר

2. על המשפט המקראי ובמזרח הקדמון עיינו: י' פליישמן, הורים וילדים במשפטי המזרח הקדום ובמשפט המקרא (מגנס, תשנ"ט) 200-243.

3. משנה ברכות ט, ה; בבלי שם סא ע"ב; ספרי דברים, פסקא לב (פינקלשטיין, 55).

בני אדם, כולל כבודו העצמי של הבן, מחוייב הבן לזונם ולפרנסם אף אם אין בידו לפרנס את אשתו ואת ילדיו הקטנים? או שמא אין הכבוד אלא 'ספירה' אחרת לגמרי של חובת התייחסות להורים, שאינה מתנגשת עם החובות הממוניות הקיימות על אדם לפרנס את אשתו וילדיו?

מאמרי יעסוק אפוא בסוגיות אלו, שהעליתי מנקודת מבט נורמטיבית של היהדות – הם מקורות ההלכה.

ב. מצות כיבוד אב ואם לפי יופי דעתם

בהלכה היהודית, הכיבוד הוא – "מאכיל ומשקה, מלביש ומכסה, מכניס ומוציא", ואילו המורא הוא – "לא עומד במקומו ולא יושב במקומו ולא סותר את דבריו ולא מכריעו". בבבלי קידושין (לא ע"ב) ובירושלמי פאה (פ"א ה"א) מודגשת הסובייקטיביות של חובות הכיבוד והמורא לפי דעתם של האב והאם, כך שבכלל כיבוד ומורא כלול ציות לאותם מעשים משונים שההורים עושים לפי יופי דעתם, ככתוב בבבלי "כדי שיטול [=האב] ארנקי ויזרקנו לים בפניו ואינו מכלימו", או כפי ששיבחו חכמים בבבלי קידושין את דמא בן נתניה (הגם שהיה נוכרי ראו חכמים את התנהגותו כלפי אביו כפרדיגמה) ש"פעם אחת היה לבוש סירקון של זהב והיה יושב בין גדולי רומי ובאתה אמו וקרעתו ממנו, וטפחה לו על ראשו, וירקה לו בפניו – ולא הכלימה"⁴. במקורות התלמודיים מובאים סיפורים המצביעים על הסובייקטיביות שבמצות כיבוד אב ואם, כמו שמסופר בירושלמי⁵ על אמו של ר' ישמעאל, שקבלה על בנה שאינו נוהג בה כבוד ו"באותה שעה נתכרכמו פניהם של רבותינו. אמרו, איפשר ר' ישמעאל לא נהג בכבוד אבותיו. אמרו לה: מה עביד לך? אמרה, כד דו נפק מבית וועדה אנא בעי משגז ריגלוי ומישתי מיהן ולא שביק לי [=אני מבקשת לרחוץ רגליו ולשתות מן המים הללו ואינו מניח לי]. אמרו לו [לר' ישמעאל]: הואיל והוא רצונה, הוא כבודה". כמו-כן, מובאים סיפורים על נוכרים שהפריזו ביותר במצווה זו של כיבוד אב ואם, כאותו גוי אשקלוני ש"ראש פטרבולי היה, ואבן שישב אביו עליו לא ישב עליה מימיו, וכיון שמת אביו – עשה אותה יראה שלו". דומה שכל כך

4. שם, שם. עיינו רמב"ם הל' ממרים פ"ו ה"ז, שהסיק מסיפורים חד-פעמיים אלו הלכות קבועות, ועיינו גם נושאי כליו שם.

5. הסיפור כאן והבאים אחריו מירושלמי פאה פ"א ה"א.

אינדיבידואלית היתה בעיניהם מצווה זו של כיבוד אב ואם, עד שכמה מן האמוראים השתבחו בכך שלא ראו את הוריהם, שכן שיערו בעצמם שלו ראו, לא היו יורדים לסוף דעתם של הוריהם והיו נכשלים בכבודם (קידושין לא ע"ב).

למותר לציין שאין כיבוד אב ואם מוגבל לקטנותו של הבן או להיותו סמוך על שולחן אביו, אלא הוא נמשך והולך כל חייהם של האב והאם ובמובנים מסוימים גם לאחר מותם (רמב"ם הל' ממרים פ"ו ה"ד-ה). רק אשה נשואה ש"אין ספק בידה לעשות מפני שיש רשות אחרים עליה"⁶, פטורה היא מן הכבוד והמורא של הוריה. ברם, אם התגרשה או נתאלמנה – ניעור חיובה מחדש⁷.

לעומת ההלכה היהודית המקדשת את 'אוטונומיית הרצון' של ההורה ה'מתכבד', הרי חובת 'כיבוד אב ואם' נוסח הדין האזרחי בישראל אינה אלא היפוכו של דבר: בשל 'טובת הילד'.

לאמור, בעוד הוראת סעיף 16 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, התשכ"ב-1962, מורה כי "הקטין חייב תוך כיבוד אב ואם לציית להוריו בכל עניין הנתון לאפוטרופסותם", כיבוד אב ואם שבתורה מוטל על הבנים בכל עת ובכל גיל, אף אחר שחדל הבן, אם משום גילו אם משום מעמדו, להיות תחת אפוטרופסותם של הוריו. להלכה, אף יש גינוני כבוד לאב ולאם גם אחר מותם.

זאת ועוד, גם אם דרישת החוק הישראלי מהבן "לציית להוריו" היא "תוך כיבוד אב ואם", אין "כיבוד" זה דומה כלל ועיקר במגמתו לציווי האלוהי "כבד את אביך ואת אמך". חובת "כיבוד אב ואם" האזרחית היא אגואיסטית, והיא מכוונת בעיקר לתועלת הקטין עצמו. לאמור, הקטין עצמו מחויב במצות המחוקק להישמע להוריו רק במסגרת חובתם שלהם כלפיו כאפוטרופוסים לפעול לטובתו, לפי סעיף 17 לחוק: "כדרך שהורים מסורים היו נוהגים בנסיבות העניין".

הצבר הסעיפים 16-17 לחוק מעלה דרישה משונה ל"ציות על-תנאי": על תנאי שהורים מתכוונים באמת ל"טובת הילד", ואף כוונה זו אינה נבחנת סובייקטיבית, לפי יופי דעתם של ההורים והשגתם, אלא אובייקטיבית, "כדרך

6. תוספתא קידושין פ"א ה"א (ליברמן, 279); ספרא קדושים א, (ג) (וויס עמ' פו, ב); ירושלמי פאה פ"א ה"א.

7. בבלי קידושין ל ע"ב; רמב"ם הל' ממרים פ"ו ה"ו.

שהורים מסורים היו נוהגים בנסיבות העניין. הווי אומר: בן המסרב לציית להוריו בתואנה שהורי חבריו נוהגים אחרת, עשוי להיות צודק בטענתו. לפי הנהוג במחוזותינו, אי-ההסכמה בין ההורים לבנם עלול להיות מוכרע – לפי מבחן של 'סבירות' – בבית המשפט.

ג. כלכלת ההורים והזנתם – משל מי?

בבבלי קידושין (לא ע"ב - לב ע"א) דנים האמוראים בשאלה אם ההאכלה וההשקאה של האב היא משל אב או משל בן, מביאים ראיות לכאן ולכאן, ואין הבבלי מכריע בעניין. אחת הראיות שמובאת בבבלי היא הברייתא: "נאמר 'כבד את אביך ואת אמך' ונאמר 'כבד את ה' מהונך'. מה להלן בחסרון כס, אף כאן בחסרון כס. ואי אמרת משל אב – מאי נפקא ליה מיניה?". והתלמוד דוחה ראייה זו שכן יש הבדל עדיין ל'ביטול מלאכה'.

אך לעניות דעתי, מהברייתא בירושלמי פאה פ"א ה"א משמע שכיבוד אב ואם להאכילם ולהשקותם הוא משל בן דווקא. וזו לשונה: "דתני, רשב"י אומר: גדול הוא כיבוד אב ואם, שהעדיפו הקדוש ברוך הוא יותר מכבודו. נאמר: 'כבד את אביך ואת אמך', ונאמר: 'כבד את ה' מהונך'. ממה את מכבדו? ממה שיחנך. מפריש לקט, שכחה, פאה; מפריש תרומה, ומעשר ראשון, ומעשר שני, ומעשר עני, וחלה; ועושה סוכה, ולולב, ושופר, ותפילין, וציצית; ומאכיל את העניים, ואת הרעבים, ומשקה את הצמאים – אם יש לך אתה חייב בכלן, ואם אין לך אין אתה חייב באחת מהן. אבל כשהוא בא אצל כיבוד אב ואם – בין שיש לך הון בין שאין לך הון, 'כבד את אביך ואת אמך', ואפילו אתה מסבב על הפתחים".

אמנם, חכמי הראשונים מפרשי התלמוד, כמו הריטב"א בחידושיו והרא"ש בתוספותיו ובפסקי הלכותיו, מיישבים את דברי רשב"י בפנים אחרות, כגון: "לא שיתן לו ממונו ויחזר על הפתחים, אלא בגופו מכבדו ובטל ממלאכתו ומתוך זה צריך לחזר על הפתחים". נקל לנבון לדעת כי תירוץ זה דחוק, ואינו עולה מן הירושלמי כפשוטו. ניתן עוד להסיק משתיקתם של בעלי התוספות בקידושין ושל המאירי בפירושו שם, שהביאו את הירושלמי הנ"ל מבלי ליישבו עם הבבלי, כי אין חכמים אלה סבורים ליישב את דבריו של רשב"י בדרך זו.

אם נלך אחר דעת הירושלמי, שהחובה לפרנס את האב היא משל הבן, עדיפה אפוא הזנת ההורים מהזנת הבנים הקטנים. שכן הזנת ההורים היא, כאמור

בירושלמי, בין שיש לבן הון ובין שאין לו הון, והיא סובייקטיבית – לפי שביעות-רצונו של ההורה, ואילו הזנת הבנים הקטנים היא אובייקטיבית – לפי דעתו של האב הנותן. אם הוא אמיד, הוא מחויב לתת לפי כוחו ויכולתו, ואם אינו כזה, אינו חייב לחזור על הפתחים. אך גם פוסקי ההלכה, כמו בעל השאלות וכן כמה מבעלי התוספות (קידושין לא ע"א ד"ה כבד; ד"ה אורו), שהולכים אחר נטיית הבבלי לחייב את הבן לפרנס את האב "משל אב", מדגישים ש"אם אין לאב ממון והבן יש לו" – על הבן לפרנס את הוריו משלו, שהרי לא גרע כוחו של האב משאר אדם לקבל צדקה מבנו.

ברור ש"כיבוד אב ואם" לפי החוק האזרחי אינו כולל את חובת הבן או הבת הבגירים לפרנס את הוריהם. חובת הזנת ההורים לפי סעיף 4 לחוק לתיקון לדיני משפחה (מזונות), התשי"ט-1959, אף היא אינה אלא כאשר "יש בידו לעשות כן לאחר סיפוק הצרכים של עצמו, של בן זוגו ושל הילדים הקטינים שלו והילדים הקטינים של בן זוגו".

האישה, כאמור לעיל, פטורה מכיבוד הוריה וממוראם היכן ש"רשות אחרים עליה", ובכלל זה אף אינה מחויבת בהזנתם. שכן, בכלל הרשות של בעלה עליה היכולת למנוע אותה מלתת את מעשי-ידיה להוריה. פטור זה דומה לפטורה של אישה נשואה מהזנת ילדיה בכל מקרה, אף כאשר האב אין לו או שאינו מעוניין לפרנסם. ברם, הפרש רב ישנו בין חיוב האם לפרנס את בניה לבין חובת הבת לפרנס את הוריה, והוא במקרה שפקעה רשות אחרים מעליהן. כפי שכתבנו במקום אחר, פטורה האם הגרושה מלזון את בניה ובנותיה לדעת כל הראשונים והאחרונים; ואילו מחיוב הנקת הבן פטורה הגרושה לרוב הדעות אם אין משלמים לה שכר בעד מינקותה. ברם, כאשר הבת משתחררת מ"רשות אחרים עליה", חוזרים וניעורים חיוביה: כבוד ומורא. ולפיכך היא מחויבת בהזנת אביה ואמה בין שיש לה הון ובין שאין לה הון, ואפילו אם תזדקק לשם כך "לסבב על הפתחים". נמצאנו למדים אף מכאן על עדיפותם של מזונות ההורים על פניהם של מזונות הילדים.

ד. האמנם אין מצות כיבוד אב ואם חיוב בר-אכיפה?

1. "כל מצות עשה שמתן שכרה בצדה" – מאי משמע?

בברייתא המובאת בבבלי חולין (קי ע"ב; קמב ע"א), שנינו: "כל מצות עשה שמתן שכרה בצדה, אין בית דין שלמטה מוזהרין עליה", ובשינויי נוסח בירושלמי ב"ב. לפי התלמודים, המצוות 'שמתן שכרה בצדן' הן: מצות כיבוד אב ואם, שעליה אומר הכתוב: "...למען יאריכון ימך ולמען ייטב לך על האדמה אשר ה' אלוהיך נתן לך" (דברים ה, טז; שמות כ, יא); מצות שילוח הקן (חולין קמב ע"א), כפי שאומר הפסוק: "שלח תשלח את האם ואת הבנים תקח לך, למען ייטב לך והארכת ימים" (דברים כב, ז) והמצווה למוד ולשקול (ירושלמי ב"ב פ"ה ה"ה) "ב"אבן שלמה וצדק... איפה שלמה וצדק... למען יאריכו ימך על האדמה אשר ה' אלוהיך נתן לך" (דברים כה, טו).

מצוות אחרות שהובאו בספרות הרבנית כדוגמאות למצוות עשה 'שמתן שכרן בצדה' ושאינן על בית-הדין לכפות על המסרב לקיימן הן: השבת העבוט⁸, ככתוב: "השב תשיב לו את העבוט כבא השמש ושכב בשלמתו וברכך, ולך תהיה צדקה לפני ה' אלוהיך" (דברים כד, יג); ומצות צדקה, כאמור: "נתון תתן לו ולא ירע לבבך בתתן לו, כי בגלל הדבר הזה יברכך ה' אלוהיך בכל מעשך ובכל משלח ידך" (דברים טו, י). עם זאת, במצות מזוזה, שעליה נאמר "למען ירבו ימיכם וימי בניכם על האדמה... כימי השמים על הארץ" (דברים יא, כא), קובע בעל ספר 'מנחת חינוך' "דלא שמענו מעולם ולא ראינו בפוסקים דעל מזוזה אין כופין דמתן שכרה בצדה..."⁹.

בתלמודים עצמם אין הסבר לאי-קיומה של חובה לכפות את המסרב לקיים מצוות אלה שמתן שכרן בצדן. אך רש"י מפרש מסברתו¹⁰ ש"לכך פירש מתן

8. עיינו תשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן סי' פח; רמ"א חו"מ צז, טז; סמ"ע שם, לה-לו; ש"ך שם, י.

9. מצווה תעט.

10. רש"י חולין קי ע"ב ד"ה שמתן שכרה. בעל הלבוש (יו"ד רמ, ה) מבאר יותר, וזו לשונו: "...וקבלו חכמים ז"ל שכל מצות עשה שמתן שכרה כתוב בצדה, אין ב"ד מצווין עליה לכופו. וטעמא, דמסתבר הוא שכיון שגלתה התורה במצוה זו את שכרה בפירוש, הרי פעולתו לפניו ושכרו ועונשו איתו, דמכלל הן אתה שומע לאו, ומה לנו לכופו עוד, הוא רשע בעונו ימות אם לא יקיים".

שכרה, לומר – אם לא תקיימנה זהו עונשו, שלא תיטול שכר זה". לפי פירוש, דומה שבית-הדין או כל אדם מישראל מנועים מלכפות את המסרב לקיים מצוות אלה.

אלא שהראשונים בעלי התוספות, מקשים: אם נכון הדבר שאין כופין על מצוות עשה 'שמתן שכרה בצדה' כיצד מצינו בבבלי בבא בתרא (ח ע"ב) שרבא "אכפיה לרב נתן בר אמי, ושקיל מיניה ארבע מאה זוזי לצדקה"? כמה תשובות הובאו בשם בעלי התוספות¹¹. בשם ר"ת הובאו שני תירוץ. האחד: "דהאי כפייה בדברים". פירוש זה נדחה על-ידי הראשונים כתירוץ שאינו מתקבל על הדעת, מאחר שקשה להניח שרבא כפה את רב נתן רק בדברים¹². תירוץ שני שהובא בשמו של ר"ת: "דהכא (במקרה של רבא - יצ"ג) קבלו עליהם שיכופו אותן הגבאי". תירוץ זה נראה דחוק, שכן הוא מצמצם את יכולת הכפייה של רוב בני העיר רק למקרה שבן העיר מסכים מראש שיכפוהו אם יסרב ליתן. תירוץ אחר הובא בשם ר"י: "דבצדקה כופין משום דכתיב ביה 'לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ'". אך תירוץ זה קשה, שכן בשילוח הקן¹³ וגם בהשבת העבוט¹⁴, בכל אחת מהן קיימת מצות לא תעשה ליד מצות עשה ואף-על-פי-כן אין כופין באלו המצוות משום שמתן שכרן בצדן. בשם הריצב"א הובא תירוץ שונה: "דהא דאין בי"ד מוזהרין על מצות עשה שמתן שכרה בצדה, היינו דאין נענשין... ה"פ [=כך פירוש]: אינכם מוזהרין להכריחו עד שיעשה כשאר מצות עשה; דאם אמר ליה עשה סוכה ולולב ואינו עושה – מכין אותו עד שתצא נפשו". פירוש זה דורש הסבר. מצד אחד, בניגוד לפירוש רש"י, סבור הריצב"א שאין כל מניעה כי בית הדין יכפה את קיומה של מצות עשה 'שמתן שכרה בצדה', והיא כשאר מצוות עשה שבתורה. לדעתו, במצות עשה 'שמתן שכרה בצדה' יש לבית הדין שיקול-דעת אם להפעיל את סמכות האכיפה. מצד אחר, יש לבאר מדוע באמת אין בי"ד מוזהרין להעניש את הנמנע מלתת צדקה מממונו כמו שמצווים לכפות את הנמנע מלקיים שאר מצוות עשה?

11. תוס' שם ב ד"ה אכפיה; תוס' כתובות מט ע"ב ד"ה אכפיה; מרדכי ב"ב תצ; אור זרוע ח"א, הלכות צדקה סימן ד.

12. ראו במרדכי ואור זרוע, הערה לעיל.

13. דברים כב, ו-ז; בבלי חולין קמב ע"א.

14. דברים כד, יב-יג, וראו תשובות הרשב"א ח"א סימן תשמה.

עיון במצוות אחרות שמתן שכרן בצדן יגלה שגם במצוות אלה יש פנים לכאן ולכאן. הנה, מצות כיבוד אב ואם, שהיא מצות עשה "שמתן שכרה בצדה", מסופר אודותיה בבבלי חולין (ק"ע"ב, וראו תחילת המעשה שם ע"א) על רב חסדא ש"אדהכי אייתוה לההוא גברא דלא הוה מוקיר אבוה ואימיה כפתוהו, אמר להו שבקוהו". ואילו בירושלמי פאה (פ"א ה"א) הובאו מסורות שונות בשם ר' ינאי ור' יונתן שכופין את הבן לזון את אביו¹⁵, ור' יוסי בי ר' בון אומר שם: "הלוואי הוון כל שמועתה ברירא לי כהדא שכופין את הבן לזון את האב". והרי הזנת האב בכלל כיבוד הוא.

גם על מצות שילוח הקן, שמתן שכרה בצדה ושאינן לכפות עליה, מסופר בבבלי חולין (קמא ע"ב) על "ההוא דגזינהו לגפה ושלחה ואח"כ תפשה. נגדיה רב יהודה. א"ל זיל רבי לה גדפיה ושלחה". ולפי המבואר שם הלכה רב יהודה אותו אדם מכת מרדות. ואילו בירושלמי בבא בתרא (פ"ה ה"ה), לצד החלת הכלל של "כל מצווה שמתן שכרה בצדה אין בית-דין מזהרין" על המידות והמשקלות, מובא מעשה על רב שמינהו ריש גלותא אנגרמוס, "והוי מחי על מכילתא ולא על שיעוריא. חבשיה ריש גלותא, עאל רב קרנא גביה. אמר ליה: אנגרמוס שאמרו, למידות ולא לשיעורין. אמר ליה: והא תנית אנגרמוס למידות ולשיעורין? אמר ליה: פוק אמר לון, אנגרמוס שאמרו, למידות ולא לשיעורין". כלומר, האנגרמוס מזהר לכפות על המידות, אף-על-פי שמצות המידות והמשקלות מתן שכרה בצדה.

2. מתי אין כופין על "מצות עשה שמתן שכרה בצדה"?

כמה מן האחרונים עמדו על הפער שבין הכלל המוחלט הפוטר את בית-הדין מלכפות כל 'מצות עשה שמתן שכרה בצדה', לבין ההלכות המפורטות שעולה מהן כי לעיתים מזומנות כפו בהחלט את הסרבן, ויישבו את 'הכתובים המכחישים זה את זה' בפנים אחדות¹⁶. ברם, נראה לעניות דעתי, שהפטר

15. כך מובא שם: "ר' יונתן ור' ינאי הוו יתבון, אתא חד ברנש ונשק ריגלוי דרבי יונתן. א"ל ר' ינאי: מה טיבו הוא שלים לך מן ימוי? א"ל: חד זמן אתא, קיבל לי על בריה דיזנוניה. אמרית ליה: איזיל צעק בי כנישתא עלוי ובזיתיה. א"ל (ר' ינאי): למה לא כפיתיה? א"ל (ר' יונתן): וכופין ליה? א"ל: ועדיין את לזו? חזר ביה רבי יונתן וקבעה שמועה מן שמייה. אתא רבי יעקב בר אחא, רבי שמואל בר נחמן אמר ר' יונתן: שכופין את הבן לזון את האב".

16. עיינו למשל: קצות החושן ח"מ צז, טז; מנחת חינוך, מצווה תעט.

מלכפות על מצוות "שמתן שכרן בצדן" אינו כלל העומד בפני עצמו, אלא הוא נובע מאופיין השונה של מצוות עשה אלה משאר מצוות עשה שבתורה. לאמור, בניגוד לשאר מצוות עשה שבתורה, שהן אובייקטיביות וחלות בשווה על כל המחויבים בהן, היקף חיובו של אדם לכבד את אביו ואת אמו או לשלח את האם-הציפור מעל הבנים לא ניתן לאומד אובייקטיבי באופן מוחלט, והוא משתנה לרוב מאדם לאדם בהתאם לנסיבות ומסור לשיקול-דעתו של עושה המצווה.

כך במצות כיבוד אב ואם, המכונה במקורות מצווה "חמורה שבחמורות"¹⁷, נאמר: "יש שהוא מאכיל את אביו פטומות ויורש גיהנם; ויש שהוא כודנו ברחיים ויורש גן עדן. כיצד...? חד בר נש הוה מייכיל את אביו תרנגולים פטומים. חד זמן אמר ליה אביו. ברי אילין מנן ליק? אמר ליה: סבא, סבא, אכול ואדיש, דכלבין אכלין ואדשין, ונמצא מאכיל את אביו פטומין ויורש גיהנם... חד בר נש איטחין בריחיים אתית מצוותא לטיחנייא אמר ליה: אבא עול טחון תחתי, אין מטת מבזיאי, טב לי אנא ולא את, ...נמצא כודנו בריחייא ויורש גן עדן"¹⁸. כלומר, מצווה זו של כיבוד אב ואם נידונה בצורה שונה מאדם לאדם. היא תלויה במידה רבה בכוונתו של הבן, ולכן אין בית-דין מצווים להעניש את המסרב לכבד את אביו ואת אמו. ברם, כאשר ברור לבית-הדין מבחינה אובייקטיבית שאין הבן מכבד את האב, למשל – כשאב דורש את מזונותיו ובנו נמנע מלפרנסו, מוטלת מצווה על בית-הדין לכפות את הבן לזון את אביו¹⁹.

17. ירושלמי פאה פ"א ה"א; מדרש תנחומא עקב, פסקה ג, מדרשתו של ר' שמעון בן-יוחאי ש"שתי מצוות גילה הקדוש ברוך הוא מתן שכרן, אלו הן: קלה שבקלות, חמורה שבחמורות... – הרי הן שווין בעולם הזה במתן שכרן".

18. ירושלמי פאה פ"א ה"א; ובשינויי נוסח, בבלי קידושין לא ע"א-ע"ב.

19. ועיינו ספר החינוך מצווה לג, שכתב על מצווה זו של כיבוד אב ואם כדלהלן: "...ואם יש כח בבית-דין – כופין אותו, כמש"ל שבביטול עשה כופין בית-דין". וכבר תמה על כך בעל 'משנה למלך' בסוף ספר 'פרשת דרכים', וכן 'מנחת חינוך' שם. ועיינו גם 'שדה חמד' השלם, ח"ד, מערכת המ"ם, קח. אך לענ"ד, לפי דרכנו ניתן ליישב את דבריו. ועיינו גם מאמרו של ר"י שביב, "כפייה על המצוות", תחומין יח (תשנ"ח) 190, 195 בהע' 14, שיישב את הסתירה בפנים אחרות.

הוא הדין במצות שילוח הקן, שהיא כאמור בתלמודים מצווה "קלה שבקלות"²⁰, אין כופין את המסרב לשלח שכן בכל רגע הוא יכול להימלך בדעתו ולשלח את האם. ואם שחט הסרבן את האם מבלי לשלחה, עבר על מצות לא תעשה "לא תקח האם על הבנים", ועונשין אותו בעונש המלקות כשאר עבריינים על מצוות לא תעשה שבתורה²¹. נמצא שאם אדם אינו משלח את קן הציפור אבל לא שחט את האם הציפור – אין בית דין מוזהר להלקותו מכת מרדות כדי שיקיים מצות עשה, מאחר שכוונתו אינה ברורה. ברם, כאשר אדם מוצא קן ציפור ונמנע בעליל מלקיים את המצווה ככוונתה, כגון שהוא מערים ותולש את כנפיה של הציפור כדי שלא תעוף אם ישלחה לאחור-מכן – יש טעם לדעת ר' יהודה, להלקותו מכת מרדות ולצוות עליו לחכות עד שיגדלו כנפיה של האם ולשלחה²².

כיוצא בו במצות מידות ומשקלות. גם מצווה זו "מתן שכרה בצדה", ועל-כן אין בית דין מוזהרין להעניש עליה. ברם, האמוראים הבחינו בין המידות שהן קבועות וידועות לכל, שעליהן יש חובה להעמיד ממונה שישגיח ויכוף על המידות הנכונות, לבין השיעורים שהם משתנים מיום ליום לפי תנאי המסחר בשווקים, ולא ניתן לאכוף עליהם²³.

על מצות הצדקה, שפעמים ניתן לאכוף עליה ופעמים לא ניתן, או שאין בית-הדין מחויב לכפות עליה, עמדנו במקום אחר²⁴.

20. ירושלמי פאה שם. במשנה חולין יב, ה נאמר על מצווה זו שהיא "מצוה קלה כאיסור". ועיינו ר"ח אלבק בפירושו שם.

21. משנה חולין יב, ד; בבלי חולין קמא ע"ב.

22. עיינו שדה חמד השלם, ח"ד, מערכת המ"ם, קח, שיישב באופן דומה. על ההבדל בין מכת מרדות כדי שיקיים מצות שילוח הקן לבין הלקאה לפי דין תורה על שעבר על "לא תקח האם על הבנים", עיינו ברמב"ם הל' שחיטה פי"ג ה"ג-ד. בקצירת האומר: על לא-תעשה מלקים אף-על-פי שבסוף נמנע ממנו באונס לקיים את המצווה, כגון שאחר חטף ממנו את האם או שמתה האם, ואילו מכת מרדות באה רק כשהמניע של עובר העבירה פסול, כמו אותו מקרה ש"גזינהו לגפה".

23. ראו הסבר דומה במהר"א פולדא, ירושלמי דף יב ד"ה והוי מחי.

24. עיינו מאמרי "האמנם מצות צדקה 'שמתן שכרה בצדה' אין בית-דין מצווה לאכוף על קיומה?", סיני קיד (תשנ"ד) ריז, ע' רכא-רכט.

ניתן גם לשער שמצות מזוזה, שהלכותיה קבועות²⁵ ואינן מבוססות על רחשי ליבו של המחויב בה, אין טעם לפטור את בית-הדין מחובת האכיפה על המסרב לקיימה.

ה. ההגבלות המוטלות על מצות כיבוד אב ואם וטעמיהן

לאחר שנוכחנו לדעת כי לפי ההלכה היהודית מצות כיבוד אב ואם היא סובייקטיבית לפי יופי דעתם של ההורים, ולא לפי קנה מידה נוקשה וקבוע, ניתן לבאר את פשר המקרים בהם אין הבן מחויב לציית להוריו ולפעמים אף עלול להיכשל באיסורים דתיים אם ישמע בקול הוריו.

בבבלי בבא מציעא (לב ע"א) הועלתה השאלה ופתרונה: "מניין שאם אמר לו אביו (שהוא כהן - יצ"ג) היטמא, או שאמר לו אל תחזיר (אבידה - יצ"ג) שלא ישמע לו? שנאמר 'איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמורו אני ה' - כולכם חייבים בכבודי". מכאן משמע שפטור הבן מלציית לאביו הוא בשל כך שגם אביו מחוייב בעצמו במצות השבת האבידה, וחייב הוא עצמו מלהישמר מטומאה (אם כהן הוא), ועל כן אין הוא יכול לדרוש מבנו שייטמא למת או שלא ישיב את האבידה. הוא הדין בשמועה שהובאה בבבלי קידושין (לב ע"א) בשמו של אלעזר בן מתאי: "אבא אומר השקיני מים השקיני מים ומצוה לעשות, מניח אני כבוד אבא ועושה את המצוה, שאני ואבא חייבים במצוות". כך ניתן להסיק גם מחילוקו של איסי בין יהודה, "אם אפשר למצוה שתיעשה על-ידי אחרים - יניח לאחרים לעשותה ויעסוק בכיבוד אביו. ואם אין שם אחרים לעשותה - יעסוק במצוה ויניח כיבוד אביו, שהוא ואביו חייבים במצוות". כלומר, רק מצווה שאין מי שיעשה אותה - חייב הבן לקיימה ולנטוש את כיבוד האב, שכן גם האב עצמו, באותה סיטואציה, מחוייב היה בקיומה. מכאן שהחילוק המופיע אצל מפרשי התלמוד בדברי איסי בן יהודה, "דבמצוה עוברת עסקינן", נובע מאותו טעם. כלומר, רק מצווה שקיים בה חשש שעד שיסיים הבן למלא את רצון אביו יעבור הצורך לקיימה, מחויב אז הבן להשתמט מכיבוד אביו, "דאם אינה עוברת

25. עיינו בבלי מנחות לב ע"ב - לד ע"א; שם מד ע"א; ירושלמי מגילה פ"א ה"ט; שם ה"ד; מסכת מזוזה (שבע מסכתות קטנות, היגער, ע' לז-מא); רמב"ם הל' תפילין ומזוזה וס"ת, פרקים ה-ו; טור ושו"ע י"ד סימנים רפה-רצא.

– אע"פ שאי-אפשר לה ליעשות על-ידי אחרים, יעסוק בכבוד אביו ואחר-כך יעשנה...²⁶.

הוא הדין בחילוק אחר של הראשונים, שאיסי בן יהודה פוטר את הבן מלקיים מצווה ש"תיעשה על-ידי אחרים" רק "כשתיהן לפניו, אבל כשהתחיל המצווה, אע"פ שאיפשר לעשותה על-ידי אחרים, אם נזדמנה לו מצווה שאי-אפשר לעשותה על-ידי אחרים – לא יניח את הראשונה, דהא קיימא לן דעוסק במצווה פטור מן המצווה"²⁷. כלומר, חיוב הבן הוא כחיובו של כל אדם מישראל (כולל אביו) שהתחיל במצווה שלא היה מלכתחילה מחויב בה.

אף שאלת בן אלמנה אחת את ר' אליעזר (קידושין לא ע"ב): "אבא אומר השקני מים ואימא אומרת השקיני מים, איזה מהם קודם?" נפתרה באותה דרך: "אמר ליה: הנח כבוד אמך ועשה כבוד אביך, שאתה ואמך חייבים בכבוד אביך". כלומר, מאחר שאם השואל הייתה כאישה מחויבת בעצמה להשקות את אביו-בעלה, ואילו האב פטור היה מלהשקות את אמו, על-כן יש לבן להעמיד עצמו במקומם ולנהוג בכבודם בכפוף לחיוביהם. מכאן אף מסיקים כמה מן האחרונים "דאם אמר לו אביו לעשות לו מלאכה שאין האישה מחויבת לעשות לבעלה... אמו גם-כן אמרה לו לעשות לה מלאכה" – שאז שניהם שווים, שהרי אין האישה מחויבת אלא במספר מלאכות בלבד כמו השקאת מים²⁸. על כל פנים, כשהאישה נתגרשה מבעלה, יכול בנם להעדיף אחד מהם כרצונו²⁹.

גם ההלכה המובאת בשם בעל תרומת הדשן³⁰ על "תלמיד רוצה לצאת ממדינתו ללמוד תורה לפני רב אחד שהוא בוטח שיראה סימן ברכה לפניו בתלמודו, ואביו מוחה בו ואומר שאם ילך לאותו מקום ידאג תמיד עליו פן יעלילו העכו"ם עליו, כמו שרגילים באותה מדינה שהרב שם" – פסק הוא שם שהבן אינו מחויב לשמוע בקול אביו, מהטעם שאף האב עצמו, לו היה בטוח שיראה סימן ברכה אצל הרב, היה מחויב לילך ולקיים שם את מצות לימוד התורה. ולא רק מצות

26. לשון בעל הטור יו"ד סימן רמ, ובית יוסף שם ד"ה אמר לו.

27. בית יוסף שם ד"ה וכתב הר"ן.

28. פתחי תשובה, יו"ד רמ, ט.

29. בתלמוד נוסחה התשובה כך: "הטל להן מים בספל וקעקע להן כתרנגולין". עיין פירוש רש"י.

30. ר' ישראל איסרליין, סי' מ, מובא בבית יוסף, סימן רמ ד"ה כתוב בת"ה; שולחן ערוך רמ, כה.

תלמוד תורה דוחה, לדברי חכם זה, כיבוד אב, אלא אפילו איסורים "קלים הם דוחים כיבוד אב ואם ומוראו". לפי אותו היגיון, פוסק המהר"ק בתשובותיו³¹ "דאין כח ביד האב למחות ביד בנו לישא אישה אשר יחפוץ בה הבן", מאחר שנשיאת אישה מאוסה היא עבירה, מאחר שיש בה קלון, גניבת דעת ופוגם במעמדה של האישה, ואף לאב עצמו אסור לשאת אישה שאינה מוצאת חן בעיניו³².

1. מצות כיבוד אב ואם – תנאי בהגדרת חובותיו של ההורה כלפי ילדו

בפסיקת בתי הדין הרבניים של מדינת ישראל מצאתי 'פנים חדשות' למצות כיבוד אב ואם. אי-קיום המצווה של כיבוד האב יכול לשלול מהבן את זכותו למזונותיו מהאב. כך התפרשה הלכת הרמב"ם³³ "ואחר שש שנים יש לאב לומר: אם הוא אצלי אתן לו מזונות, ואם הוא אצל אמו לא אתן לו מזונות". גם הכלל "והבת אצל אימה לעולם" התפרש בפסיקת בתי הדין הרבניים כמותנה בהקפדתה של הבת ברצונו של אביה לכבדו ולבקר אצלו מפעם לפעם.

בתיק תשכ"ד/42³⁴ עמדה השאלה אם האב יכול להיפטר ממזונות בנו בן הי"ג, שעזב את ישיבת סאטמר למרות רצון האב שימשיך ללמוד שם, ועבר בעידודה של האם, גרושת האב, ללמוד בישיבת פוניבז'. האב טען כי היות והבן אינו שומע בקולו ואינו רוצה להמשיך בדרכו המיוחדת, לאמור – שיטת לימוד חסידית ובשפת היידיש, אלא חפץ ללמוד בישיבת פוניבז', שלומדים שם "בלה"ק" (בלשון הקודש) – הרי הוא פטור מלזון את בנו בטענה "אם הוא אצלי

31. שורש קסז. מובא גם בדרכי משה ס"ק (י); הגהה לשולחן ערוך, י"ד רמ, כה.

32. כך עולה מהבבלי קידושין מא ע"א: "אסור לאדם שיקדש את האישה עד שיראנה שמא יראה בה דבר מגונה ותתגנה עליו, ורחמנא אמר 'ואהבת לרעך כמוך'". ועיינו גם ניסוח הרמב"ם, הל' אישות פ"ג הי"ט: "...שמא לא תמצא חן בעיניו ונמצא מגרשה או שוכב עמה והוא שונאה".

33. רמב"ם, הל' אישות פכ"א הי"ז. על פרשנות הלכה זו עיינו בספרי: דיני משפחה – יחסי הורים וילדים (חושן משפט, תשס"א), 202-203, 391-396, 473-475, 530-532.

34. תיק תשכ"ד/42 (י-ם), פד"ר ז 10.

אתן לו מזונות". לפי עניינו של התיק, המזונות שנדרש האב לשלם היו דמי כלכלתו של הבן בהיותו בישיבה ושכר לימודו.

הדיין הרב מרדכי אליהו פסק שם³⁵ כי מאחר שלפי הלכות כיבוד הורים "אין הבן חייב לשמוע בקול אביו, אלא ללמוד במקום שלבו חפץ", הרי ש"חזר הדין שאין האב יכול לומר לו: 'אם אינך עמי איני זנך', כי כל הטעם הוא שאינו רוצה לשמוע בקולו, אבל כאן הדין עם הבן, שאינו רוצה ואינו ממרה בזה פי האב, ואדרבה – על האב חובה ללמדו תורה במקום ובאופן שליבו חפץ, ועליו לעזור לו ולסייעו בזה, ולכן על האב לפרנסו ולזונו ולתת לו כל מחסורו במקום שהוא לומד שם". לפי דעתי, יש בדברי הר"מ אליהו חידוש רב המצריך עיון. כל מה שנאמר שהבן אינו חייב לשמוע בקול אביו ורשאי ללמוד במקום שליבו חפץ – נאמר רק לעניין מצות כיבוד הורים, אך מהיכן ניתן להסיק מהרמב"ם או ממקורות אחרים כי זכות זו של הבן לסרב לאב ולא לשמוע בקולו טומנת בחובה גם זכות לבן הסרבן להתפרנס מן האב, ושהאב חייב לממן את שכר הלימוד של הבן במקום שהבן חפץ? מה עוד, שחיוב האב ללמד את בנו תורה אינו דווקא בשכירת מלמד לבנו.

אכן, הדיין הרב אברהם שפירא, שישב אף הוא בהרכב, היה מסויג יותר בפסק-דינו, וכך קבע³⁶: "...נחזור לטענות האב, שמכיוון שאין הבן אצלו עליו להיות פטור ממזונותיו. הנה, לפי סברת חלקת המחוקק בדעת הרמב"ם, שהאב צודק משום שצריך להיות אצלו ללמוד תורה, י"ל שזה דווקא בתובע שיהיה אצלו והבן מסרב, אבל במקרה ששניהם מסכימים שלא יגור אצל האב אלא במקום אחר – כיוון שאין כאן טענה שרוצה שילמד תורה מפיו, אין הכרח שהאב יהא פטור ממזונות...". ניתן אפוא לשער שלו רצה האב ללמד את בנו תורה בעצמו, לא היה בית-הדין רשאי לחייבו לזון את בנו למרות סירובו המוצדק של הבן ורצונו ללמוד במקום אחר.

לא רק מזונותיו של הבן מעל גיל שש עברו שינוי צורה בפסיקת בתי-הדין הרבניים, אלא גם מזונותיה של הבת. לפי דרכנו, הרמב"ם, בקובעו ש"הבת אצל אימה לעולם", התכוון לומר שדעתו של האב לזון את בתו הקטנה והנערה אף

35. שם, בעמ' 32.

36. שם, בעמ' 28.

שהיא אצל אימה, ואין הוא מקפיד שהבת תהא אצלו בהחזקתו, מאחר שמעשה ידיה של בתו תמיד שלו. אך גם אחרוני הראשונים, שראו בכלל זה של הרמב"ם עניין של החזקה, לא דנו אלא ביריבות שבין האם לבין יורשי הבעל או האפוטרופוסים שמונו מטעמו לפני מותו. משום כך, מחלוקת ראשוני האחרונים אם הכלל "הבת אצל אימה לעולם" הוא כלל נוקשה, שאין לשנות ממנו, או שהוא כלל שמטרתו היא טובת הבת, ויכולים היורשים לטעון שהבת צריכה להיות אצלם ולא אצל אימה, לא דנה בזכותו העקרונית של האב לשלול את מזונותיה של בתו אם התנהגותה של בתו כשהיא אצל אימה אינה נראית לו³⁷.

ברם, מפסקי-הדין הרבניים נושבת רוח חדשה, לפיה הכלל ש"הבת אצל האם" אינו מונע את בית-הדין מלשקול שלילת מזונות מן הבת אם אינה שומעת בקול אביה ואינה חפצה לבקרו. חידושם זה של בתי-הדין הרבניים נומק בדרכים שונות. הדיין הרב עובדיה יוסף משווה את עניינה של בת זו לשאלה עתיקת היומין אם האם יכולה להוציא את הבת מעירו של האב ולהרחיקה ממשפחת בעלה שמת, ומכריע על סמך הספק בטענת "קים לי"; לעומתו, רא"י וולדינברג סבור שיש להכריע על שלילת מזונות הבת בשל השחיתות המוסרית של אותה בת שאינה רוצה להיפגש עם אביה. לדעתו ולדעת דיינים אחרים מהרכבים אחרים, יש שחיתות מוסרית בכך שהבת מסרבת לבקר אצל אביה, שכן "גם כאשר האב אינו שומר מצוות", יש לכבדו³⁸.

37. ועיינו בספרי, לעיל הערה 33, 397-410, בעניין דעותיהם החלוקות של הריב"ל ושל מהר"ם מפדובה, מהרשד"ם והמב"ט.

38. על דעותיהם במדויק עם מובאות, עיינו בספרי שם, 432-435.